

Віктор Радуцький

Агарон Аппельфельд: «Українські жінки та українська мова врятували мене...»

Віктор Радуцький

Страшні роки масових вбивств, злиднів і поневірянь випали на долю єврейської спільноти України під час Другої світової війни. Але попри страшну небезпеку були в Україні люди, які рятували євреїв. Національний меморіал Катастрофи та Героїзму «Яд Вашем» присвоює звання «Праведник народів світу» тим особам, які безкорисливо, з ризиком для життя рятували євреїв у роки Другої світової війни. 2573 українців за порятунок євреїв удостоїлись звання Праведника. У Талмуді, зведенні єврейської вченості, сказано: «Той, хто врятував

одну душу, рятує цілий світ» (Мішна, Сангедрин, 4:5).

Наша розповідь — про людину, яка врятувалась в Україні в ті страшні роки, а потім стала одним із найвидатніших ізраїльських письменників.

Три книжки Агарона Аппельфельда, — а саме про нього йдеться, — в яких письменник розповідає про ті страшні часи, перекладено українською з івриту. Це «Катерина» (перекладачі — Віктор Радуцький та Іван Білик), «Сторінки мого життя» (Віктор Радуцький та Петро Рихло), «Квіти п'їтьми» (Віктор Радуцький та Оксана Пендерецька).

Ось що пише Агарон Аппельфельд у «Слові до українського читача», яким відкривається український переклад його книги «Катерина» (1995 рік; перевидана у 2018 році):

«Я народився в Україні. В Чернівцях мене, дев'ятирічного, захопила війна. Там загинула моя мати. З Чернівців мене та мого батька кинули за дроти концтабору, невдовзі по тому нас розлучили й відтак я з батьком ніколи більше не бачився. Мені пощастило втекти з табору, й то стало початком нескінченних поневірянь дорогами України.

Аби не померти з голоду, я наймався до селянок — тій дров нарубати та скласти, тій наносити води, тій попасти худобу. Вряди-годи пускався берега й блукав глухими

путівцями від села до села, приставши до ватаги волоцюг, які не гребували ні жебрами, ні крадійством.

Світлочубий та блакитноокий, я мало чим відрізнявся од українських підлітків. Не знаю, чи хто впізнавав у мені єврейчука, але принаймні ніхто не виказав.

Та, мабуть, іще частіше, ніж до тих літ поневіряння, сповненого недитячих страждань та смертельної небезпеки, моя душа поринає в інші спогади: батьківський дім у Чернівцях і вкраїнська жінка, моя доглядальниця. Ні, жінка була не одна-єдина, за роки мого дитинства їх перебуло кілька, але всі вони відзначались добротою, турботливістю та щирою ласкою. Усіх їх я однаково любив, і їхні обличчя, голоси та вчинки дивно злилися для мене в єдиний образ, що став у моїй повісті Катериною.

Всі ці жінки, яких я пам'ятаю з п'ятирічного віку, подібно до моєї героїні прибилися до великого міста з села, сумували за родичами та материзною й багато розповідали мені про них. Мене так вражали ці повісті, що їхні чари й досі не розвіялися. Завдяки цим жінкам уперше й назавжди увійшло в моє життя й свідомість українське село. Завдяки їм увійшла в мою душу вкраїнська мова — я вчився її в них, як вони в мене — ідишу. Згодом, у страшне воєнне лихоліття, коли я мусив приховувати своє походження, українська мова, якою я розмовляв по-хлоп'ячому досконало й жваво, стала мені своєрідним щитом, тож маю право сказати, що це вони, ті жінки, врятували мені життя, затуливши невидимим крилом своєї материнської любові, як урятувала моя героїня Катерина Розиних та Біньямінових синів під час погрому.

Я не міг не написати про них, отих українок, яких знав і любив змалечку.

Так з'явилася на світ «Катерина».

Не все в літературному творі надається до раціонального тлумачення, часом трапляється й дещо незбагненне, підсвідоме, про що не завжди здогадується сам автор. І в «Катерині» є моменти для мене самого, скажемо так, несподівані. Декому цей твір видається притчею. Але я волів би підкреслити, що в підґрунті моєї повісті — реальне життя, вона проростає з моїх дитячих відчуттів та вражень.

Й одне з цих головних, ще з дитинства пам'ятних, по нині незабутих відчуттів я міг би висловити бодай ось так: не може такого бути, щоб мене з цими такими дорогими мені українськими жінками, з їхніми братами та сестрами, з батьками та синами роз'єднала прірва. Не може постати між нами довічний глухий мур, що перепиняв би чуття людського тяжіння, близькості й взаєморозуміння. Проживши довге нелегке життя, вцілівши дивом у Катастрофі, я й зараз плекаю віру в Людину й у те, що межі нами не повинен ставати мур нерозуміння й зненависті.

Для цього я й написав «Катерину».

«Катерина», яка вийшла у 1989 році й була перекладена 11 мовами, крім української, — це розповідь про жахливу людську жорстокість і водночас — про неймовірну людяність. Повість написана від першої особи, української жінки Катерини, життя якої склалося так, що воно було тісно пов'язано з євреями. Ось що пише сам А. Аппельфельд про Катерину, до якої він ставиться з великою любов'ю та повагою:

«Катерина, пильно придивляючись до життя євреїв, подолавши внутрішні перестрахи й упередженість, переступивши через усталені погляди, раптом виявила досі не відомі їй красу й щирість, строгість і душевність єврейського побуту в усьому його розмаїтті: в родинних взаєминах, у релігійних обрядах і святах, у стравах, запахах, співучій мові, шанобливому ставленні до традицій. І коли розкрилася її душа, Катерина ввібрала в себе те «інше», що відкрилося їй у чужому народі, причому не відмовляючись од свого, — рідної мови, рідних звичаїв, походження, вкоріненості в рідний ґрунт».

Сувору днину Голокосту на теренах України Катерина пережила у в'язниці: напередодні Другої світової війни її засудили на довічне ув'язнення — вона, куховарка, зарізала кухонним ножом вбивцю свого сина Біньяміна. Синочка, якого Катерина виховувала сама, цей вбивця обізвав «недоробком», «покручем», вихопив з рук Катерини, «розмахнувся й щосили вдарив об стіну».

Але й у в'язниці «ночі ставали дедалі чорнішими, ніде ні щілинки, ні промінця, тільки згусла темрява. Тут, на невидимих нарах, так само як у першому-ліпшому шинку, останніми словами проклинали євреїв і в усьому звинувачували тільки їх. Якби не жиди, все було б добре. Треба винищити їх до ноги»... Коли втекли німці та румуни, які охороняли в'язницю, а радянська армія ще не прийшла, всі в'язні порозбігалися, Катерина вийшла на волю. І дізналася про страшну дійсність: «Було таке враження, ніби євреїв уже не стало у цілому світі»... Вона для себе вирішує: «Тимчасове пристанище вони знайшли тільки в мені... Роздобувши олівець і кілька аркушів паперу, я притулилася в куточку й заходила писати слова, що мусили розвіяти темряву, в якій я перебувала. Я писала слово ШАБАТ, Субота... Потім я писала слово ШАВУОТ, П'ятидесятниця...». Катерина записує всі слова, які вона запам'ятала в роки свого перебування в єврейських родинях. «Я писала ці назви єврейських свят і раз, і вдруге. Писала, й велике с'яйво, згущуючись, переливалося в слова, аби засвітили мою пам'ять. Я боялася забуття. Не було вже на світі євреїв, може дещичка їхня зберіглася в моїй пам'яті, тож я боялася розгубити ці рештки... Писала великими літерами, і дуже-дуже багато людських життів уміщувалося в оболонці кожного слова, бо я боялася за свою пам'ять... всі ці роки я вела війну забуттям, а тепер відчула, що далі не вистою, через те й почала писати...».

Катерина, добра душа, яка завжди віддячить за добро, за гідне ставлення до себе, за те нове, людяне, невідоме, що раптом відкрилося їй у спілкуванні з єврейськими родинями, відчуває своїм обов'язком принаймні зберегти пам'ять про народ, який

зробив для неї багато добра, і який, в її уявленні, було винищено під час Голокосту. Ні, Катерина в жодному разі не стала й не хоче стати єврейською жінкою, хоч в історії єврейського народу є чимало прикладів, коли люди різних народів приходили до євреїв з єдиним бажанням: вони хочуть стати євреями. Катерина — і знову повторимо Агарона Аппельфельда — «ввібрала в себе те інше, що відкрилося їй в чужому народі, причому не відмовляючись від свого — рідної мови, вкоріненості в рідний ґрунт».

Думки й почуття Катерини щодо збереження «свого» та спроможності «ввібрати в себе інше, що відкривається в чужому народі», перегукується з тим, що сказано у пророка Міхея (Міха — івритом, 4:4): «Кожен буде сидіти під своєю виноградною лозою і під своєю смоківницею, і ніхто не буде лякатися їх, бо уста Господа Саваофа вирекли це».

«Катерина», за висловом одного з літературних критиків на Заході, — «найбільш український роман» Агарона Аппельфельда, це світла, радісна книга попри усю трагічність і жорстокість життя головної дійової особи, яка не поступається своєю совістю.

Через десять років після «Катерини» А. Аппельфельд видає «Сторінки життя» (1999), у перекладі українською книга має назву, за згодою автора, «Сторінки мого життя». Цей роман, як про нього каже сам Агарон, — «сцени, що нанизані на нитку пам'яті. Сцени, сповнені для мене життєвого трепету». Дев'ятирічний Агарон втік із концтабору, залишився один і почав мандрувати — бурлакувати Україною, шукаючи притулку. Ліси були для нього надійним сховом. Як пише Агарон у романі «Сторінки мого життя», «у лісі людина не вмирає з голоду. Ось чагарі черниці, а ось — куш суніці. Навіть грушу мені вдалося віднайти». Письменник розповідає про себе дев'ятирічного: «Я весь час чекав, що батьки з'являться і заберуть мене. Це напружене очікування супроводжувало мене всі воєнні роки, і це почуття посилювалося щоразу, коли відчай придавлював мене своїм копитом».

А приводів для відчаю було вдосталь: небезпека чатувала на нього на кожному кроці. Ось, що одного разу побачив хлопчик Агарон, якому ще не виповнилося й десяти років і який переховувався в лісі:

«В один із тихих днів (до речі, більшість днів були тихими, і, крім криків диких птахів, у лісі не можна було почути різких звуків) я стояв біля краю кукурудзяного поля, заморожений хвилями, що котилися по верхів'ях стебел, зеленою барвою, що невпинно міняла свої відтінки — від дуже яскравого до найтемнішого. І раптом я побачив чорне тільце, що пливе по хвилях кукурудзи. Мені здалося, що це тільце пливе легко, і хоча воно було далеко від мене, я все-таки чітко бачив, як воно пересувається. Я все ще слідкував за переміщенням чорного тільця, як здалеку донеслися до мене неясні звуки — суміш завивання вітру з гучними криками людей. Я

повертався в різні боки, проте нічого не бачив. Тільки все просувалося, і мені здалося, що воно прагне досягти лісу.

Не полишаючи своїх спроб з'ясувати, звідкіля долинають голоси, я побачив на схилі сусіднього пагорба, також всуціль засадженого кукурудзою, збиту воєдино ватагу людей, що просувалася вперед швидкими ривками — так рухаються гребці, сплавляючи пліт. Спершу я не бачив зв'язку між маленьким тільцем, що пливло понад стеблами, і тими, кого, здавалося несли хвилі, які пробігали по кукурудзяному полю. Але минуло зовсім небагато часу, і я побачив: ті, кого несли хвилі, рвуться вперед з військовим кличем, розподіляються по фронту, готують обходи з флангів. Маленьке тільце, яке, як мені спочатку здавалося, пливе легко, очевидно втомилося. Відстань між ним і лісом, куди воно прагнуло, майже не скорочувалася.

Все відбувалося в кількох сотнях метрів від мене, і хоча я й бачив людей, все одно вважав, що цей могутній рух — якийсь явище природи, не пов'язане з людьми. Мені здавалося, що вітри дужчають, і ось-ось вони накинуться на поля кукурудзи й зметуть їх під корінь.

І тут мені відкрилася вся правда. Маленьке тільце виявилось хлопчиком, а його переслідувачі — селянами. Селянська юрба з сокирами й серпами в руках невтомно рвалася вперед, щоб схопити дитину. Тепер я бачив обличчя хлопчика дуже чітко. Він важко дихав, кожні кілька хвилин повертав голову вбік, хапаючи повітря. Було ясно: йому не втекти, він аж ніяк не зможе відірватися від них. "Тих" було багато, і біжать вони швидше, ще трішки — і вони перекриють йому дорогу до лісу.

Я стояв і вдивлявся в смугляві грубі лиця селян, бачив їхнє могутнє просування вперед. Хлопчик старався з усіх сил, проте всі його зусилля були марними. Він був упійманий, мабуть, зовсім недалеко від лісу. Я ще встиг почути його благання...А відтак я бачив це людське стадо, що поверталася в село. Вони йшли додому, сповнені радості, як після вдалого полювання. Двоє селянських парубіжків волочили хлопчика, схопивши його за руки. Я точно знав: ще трохи і, якщо він не виживе, вони видадуть його поліцаям. І я відчував, що й моя доля в один із днів нічим не відрізнятиметься від долі цього хлопчика. І все-таки, коли вночі я поклав свою голову на землю, мене переповнювала радість, що я живий і бачу зорі крізь крони дерев. Це егоїстичне почуття, про яке я точно знав, що воно аморальне, огорнуло мене й занурило в глибокий сон».

Проте коли почалися дощі, не було в хлопчика іншого виходу, як шукати притулку в одній із селянських хат. Так хлопчик Агарон почав працювати в молодій жінки Марії. І цього разу рятівницею виявилася українська жінка, а на допомогу прийшла українська мова: «Я говорив українською, адже домробітниця розмовляла зі мною, я любив її, а тому любив її мову. Жінка, яка впустила мене до своєї хати, здалася мені схожою на Вікторію, хоч зовнішньої ніякої схожості не було».

В хаті Марії хлопчик Агарон опиниться в тому ж становищі, яке потім письменник Агарон Аппельфельд змалює в романі «Квіти п'тьми», коли розповідатиме про єврейського хлопчика Гуго, якого українська жінка Мар'яна переховувала у комірчині поруч зі своєю кімнатою, де вона «працювала», щоночі приймаючи німецьких вояк... Отже, Марія незаміжня. «Майже щоночі до її хати приходять будь-який чоловік, і вони ховаються за ширмою. Спочатку вони розмовляють і п'ють горілку, відтак голосно сміються і нарешті замовкають. Цей розпорядок повторюється з ночі в ніч. Я наказую собі: "Не боятися!" Але все-таки мені страшно».

Страх переслідував Агарона щохвилини: «Якось уночі Марія несподівано спитала про походження нашої сім'ї. Я відповів без вагань: «Українці, всі українці!». Я був радий, що зміг вимовити подібну фразу. Повернувшись на свою лежанку, знову зробив зарубку в пам'яті — застереження: чому це раптом вона спитала?».

І цього разу малого Агарона врятувала українська мова...

У наведеному епізоді, як у краплині води найсильніше й найвиразніше відобразився весь океан небезпеки, який оточував єврейського хлопчика Агарона навіть у тому середовищі, де він відшукав притулок, не виявивши особистої ворожості щодо себе, але...

У романі «День ще великий» А. Аппельфельд, розповідаючи про часи своїх поневірянь у роки війни, пише:

«Під час війни я зустрічав християн, які впускали мене в свою хату і допомагали мені, але були й такі, хто переслідував мене і прагнув заподіяти мені зло. Одного разу я чув, як українська селянка говорила мов би сама з собою: «Якби оті жида не вбили Ісуса, то у нас був би живий Христос». Вона, зрозуміло, не знала, що я єврейський хлопчик. Уявіть собі, що б сталося, коли б вона знала...».

У 2005 році Агарон Аппельфельд видає роман «Квіти п'тьми». Дія розгортається в часи Другої світової війни в місті, яке автор не називає, але досвідчений український читач впізнає Чернівці, рідне місто Агарона. Саме там, у Чернівцях, український переклад роману й побачив світ у 2020 році. Відчайдушна Юлія, втративши чоловіка, якого з єврейського гетто вже забрали німці, намагається врятувати свого 11-річного сина Гуго, і, вичерпавши всі спроби рятування, як останню можливість приводить хлопчика до своєї шкільної подруги Мар'яни. Так Гуго опинився в тісній комірчині поруч із кімнатою Мар'яни, яка «обслуговує» щоночі німецьких вояк. Крізь шпарину отієї комірчини Гуго, тремтячи від страху, від невідомості, від тих розмов, які він чує й не може зрозуміти, — починає пізнавати навколишній світ, намагаючись досягнути його таємниці, багато з яких йому поки що не збагнути.

Свого часу в книзі «Сторінки мого життя» (1999) Агарон Аппельфельд розповів, як він 9-річним хлопчиком зимував одну зиму в селянській хаті Марії. Щоночі до неї приходили чоловіки, разом з Марією ховалися за ширмою: «Я лежу на печі і слухаю. Іноді я не можу стриматися й підглядаю у щілини між дошками, що над піччю. Від страху я нічого не бачу, але одного разу я побачив Марію зовсім голою. Тепла хвиля насолоди поглинула мене».

Але тут зовсім інша колізія: Марія не знала, що хлопчик, якого вона пустила у свою хату на зиму, — єврейська дитина, проте Мар'яна усвідомлювала повною мірою небезпеку переховування євреїв і під страхом власної смерті зробила все, щоб врятувати Гуго. З плином часу Мар'яна все більше прив'язується до хлопчика, він стає їй вкрай потрібен, бо саме через піклування про Гуго вона не втрачає свою гідність і здатність любити. Нема чого й казати про Гуго: Мар'яна — його чудова рятівниця, без неї він би не пережив часи лихоліття.

«Квіти п'ятьми» — глибокий, трагічний, але й світлий роман. Попри все, про що ми довідуємося з нього, і все, що залишається в натяках, в підтексті, — у підсумку А. Аппельфельд написав роман про перше і на все життя кохання підлітка, який на наших очах перетворюється на юнака, — до чистої Мар'яни. Чистої — всупереч усьому тому, що довелося їй зазнати на своєму віку. Роман про останнє кохання жінки, якій не судилося мати власного сина, власну родину, для якої сенс самого слова «кохання» спалюжений, осоружний, споганений.

Мар'яна — особливо на останніх сторінках книги — багато говорить про віру в Бога, і нема сумніву, що Бог живе в її серці... І як тут не згадати Марію Магдалину, її життя до зустрічі з Ісусом, зцілення й любов до Христа. Його непорочна душа закохалася в цю привабливу розпусницю, яка через любов стала святою.

Це роман про цінність життя, про природу добра й зла, про Пам'ять. Мар'яна, святкуючи з Гуго його дванадцятий день народження, звертається до хлопчика: «Закарбуй у своїй пам'яті Мар'яну-войовницю. Ти мені обіцяєш?». Або: «Не пам'ятай мене нещасною... Якщо ти колись згадаєш жінку, на ім'я Мар'яна, то напиши, що вона билася, доки сили не залишили її, та врешті-решт її визволив з в'язниці той, кого любило її серце... Ти! І ніхто інший».

Мар'яна прагне, щоб Гуго зберіг пам'ять про неї, бо він визволяє її з в'язниці бруду, знуцань, нужденного життя. В голові Гуго бринять слова його матері Юлії: «Гуго, ти мусиш бути щедрим, великодушним, шляхетним, а людина, позбавлена цих якостей, просто нещасна». Гуго успадкував від своєї родини доброту, чуйність, порядність, він довіку буде пам'ятати Мар'яну, свою рятівницю, свою кохану: «Вона зі мною у всьому, хоч би що я робив, хоч куди би йшов. Минуло багато років відтоді, але вона все ще зі мною, така, якою я побачив її на порозі комірчини».

Роман «Квіти п'їтьми» мав великий міжнародний успіх. У 2012 році цей роман отримав престижну літературну премію Великої Британії як найкращий роман року перекладений англійською, номінувався також на Букерівську премію й мало не виборів її, як повідомляли українські джерела.

А. Аппельфельд не злякався, що назва його роману «Квіти п'їтьми» враз нагадає «Квіти зла» Ш. Бодлера. Англійська назва роману — «The Flowers of Darkness» — й англійський переклад назви книжки Ш. Бодлера — «Flowers of Evil» — наводять читача на думку, що ані «п'їтьма», ані «зло» не спроможні вщент винищити «квіти», бо ж Агарон сказав про це, що він «дошукувався людяності у взаєминах між ближніми, дошукувався в людині Людини».

І наостаннє: Агарон Аппельфельд й Україна.

Знову звернімося до слів Агарона: «Україна вкарбувалася в мою пам'ять і моє серце... Завдяки цим жінкам, моїм доглядальницям, уперше і назавжди увійшло в моє життя і свідомість українське село. Завдяки їм увійшла в мою душу українська мова»... Пам'ятаю трохи сумну, ласкаву посмішку Агарона, коли, розпитуючи мене при нашій першій зустрічі, він дізнався, що українська й ідиш — мови мого дитинства. У 1995 році часопис «Всесвіт» вирішив надрукувати українською роман «Катерина», і до Єрусалиму завітав доктор Олег Іванович Микитенко. Ось як розповідає про зустріч з ним сам Агарон Аппельфельд:

«П'ятдесят років я не чув української мови, думав, ніби давно забув її. Та ось приїхав до Єрусалима головний редактор журналу «Всесвіт» Олег Микитенко. Ми сиділи з ним і гомоніли. Нам допомагав перекладач Віктор Радущкий: з моїм гостем говорив українською мовою, а зі мною — івритом. І раптом сталося диво: ще до того, як перекладач устигав мені перетлумачити Микитенкові слова, я розумів їх без нічиєї допомоги. Вкраїнська мова наче дрїмала в моїй душі, десь глибоко-глибоко, затлумлена іншими, але вона не вмерла.

Я не міг не написати про них, отих українок, яких знав і любив змалечку».

І написав.

Про українських жінок.

«Я намагавсь уникнути щонайменшої ідеалізації, — казав Агарон про свою Катерину. — Катерина — це насамперед жінка з плоті та крові, людина, підвладна й пристрастям, і порокам. Вона та її українське оточення — далеко не янголи...». Нема заперечень: саме так можна сказати і про Марію («Сторінки мого життя»), і про Мар'яну.

Агарон все життя пам'ятав своїх доглядальниць — українок, яких він змалечку любив палко і пристрасно, завжди повертався до своїх дитячих спогадів, створюючи образи українських жінок у своїх книгах. Коли у 1995 році «Катерина» вийшла українською мовою, Агарон сказав мені: «Я повернувся в Україну!». У 1998 році він побував у буковинському селі Стара Жадова, де він народився 1932 року, а у 2011 році «призначив» мене «уповноваженим» для листування з учнями й вчителями школи в цьому селі, які написали йому теплого листа; вони пишаються своїм славетним земляком. Я переклав цей лист івритом, але Агарон бажав, щоб я прочитав йому ще й українською. Слухаючи українську мову, він начебто поринав у спогади про тих українських жінок, які давали йому притулок у лихі часи, можливо, перед його очима проносилися образи й українських жінок, які він змалював у своїх романах... І жінки, його рятувальниці зі спогадів, і жінки з його романів створювали в його уяві цілокупний образ України, яка, за словами Агарона, «вкарбувалася в мою пам'ять і моє серце».

Єрусалим, серпень 2020 р.